

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/52/74-77>

Nərmin Qocayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0000-9181-4509>

narminqojayeva23@gmail.com

Müharibədən sonra bərpa olunan Qarabağ toponimlərinin ilkin etimoloji qatlara görə təsnifi

Xülasə

Dilin söz ehtiyatının mühüm qatını təşkil edən onomastik vahidlərin, xüsusilə də toponimlərin öyrənilməsi xalqların tarixi köklərinin araşdırılması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki hər bir xalqın keçmişini yaşıdan əsas göstəricilərdən biri həmin xalqın sahib olduğu coğrafi məkanların adlarıdır. 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ bölgəsində tarixi-coğrafi obyektlərin adlarının bərpası Azərbaycan onomastikasında yeni mərhələ yaratdı. Bu məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qaytarılan yer adlarının ilkin etimoloji mənşəyi araşdırılır və toponimlər qədim türk qatına, irandilli qata, alban qatına və yeni dövr toponimlərinə görə sistemləşdirilir. Adların əvvəlki formaya qaytarılması Qarabağda tarixi yaddaşın, milli kimliyimizin, dilimizin, mədəniyyətimizin, dini dəyərlər və adət-ənənələrimizin yenidən canlandırılması deməkdir.

Açar sözlər: Qarabağ, toponimika, etimologiya, bərpa edilmiş adlar

Narmin Gojaeva

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0000-9181-4509>

qocayeva.narmin1991@gmail.com

Classification of Restored Toponyms in Karabakh After the War According to Their Primary Etymological Layers

Abstract

The study of onomastic units, particularly toponyms, which constitute a significant layer of a language's vocabulary, is of great importance for researching the historical roots of peoples. One of the main indicators preserving the history of any nation is the names of the geographical areas it inhabits. After the 2020 Patriotic War, the restoration of the names of historical and geographical objects in the Karabakh region marked a new stage in Azerbaijani onomastics. This article examines the primary etymological origins of the restored place names in the liberated territories and classifies the toponyms according to the ancient Turkic layer, Iranian layer, Albanian layer, and modern period toponyms. Restoring these names to their original forms signifies the revival of historical memory, national identity, language, culture, religious values, and traditions in Karabakh.

Keywords: Karabakh, toponymy, etymology, restored names

Giriş

Toponimlər bir xalqın dili, tarixi inkişafı, etnik kökləri, milli kimliyi və yaşadığı coğrafi məkanlar haqqında mühüm məlumat verən qiymətli mənbələrdir. Yer adlarında tayfa və qəbilələrin köçəri hərəkətləri, birləşməsi, qarışması, eləcə də əhalinin təsərrüfat həyatı, məşğuliyyəti və peşə xüsusiyyətləri əks olunur. T.Əhmədov qeyd edir ki, “Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır” (Əhmədov, 1984, s. 9). İşğal illərində bir çox obyektlərin adları dəyişdirilmiş, orijinal formalar təhrif olunmuşdur. 2020-ci ildə Azərbaycan tərəfindən həyata keçirilən genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatı cəmi 44 gün davam etdi və nəticədə, torpaqlarımız işğaldan azad olundu; noyabrın 10-da isə üçtərəfli Bəyanat imzalandı. Torpaqların azad edilməsi və həmin ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinin aparılması ermənilərin bölgəyə vurduğu mənfi təsirləri, o cümlədən bir sıra problemləri üzə çıxardı. Xüsusilə işğal dövründə türk mənşəli toponimlərin erməni adları ilə əvəzlənməsi diqqət çəkir. Bu müddət ərzində Azərbaycan vətəndaş-larının fiziki məhvi, onların tarixi torpaqlarından qovulması, maddi-mədəniyyət abidələrinin dağıdıl-ması və mənimlənməsi ilə yanaşı, bölgənin tarixi də ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılmışdır. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra ermənilər ideoloji müharibə çərçivəsində əlavə bir üsuldən istifadə etdilər: işğal etdikləri ərazilərdə ilkin yer adlarının böyük əksəriyyətini dəyişdilər. Bu siyasətin məqsədi Qərbi Azərbaycan və Qarabağ bölgələrinin yerli əhalisini ərazilərdən çıxarmaq və azərbaycanlıların tarixi yaddaşını silmək idi. Vətən müharibəsindən sonra dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri toponimlərin tarixi-mədəni kimliyinə qaytarılması oldu. Adların bərpası həm ideoloji, həm də elmi baxımdan mühüm hadisədir.

Tədqiqat

Qarabağ və onun etimologiyası. Qarabağ bölgəsi Azərbaycan tarixinin ən qədim mədəni-coğrafi məkanlarından biri kimi zəngin toponimik sistemə malikdir. “Qarabağ” adına ən qədim mənbələrdə təxminən 1300 il əvvəl, yəni VII əsrdə rast gəlinir. İlk dövrlərdə bu ad müəyyən bir tarixi-coğrafi məkanı ifadə etsə də, sonrakı mərhələlərdə Azərbaycanın daha geniş bir ərazisini bildirmək üçün işlədilmişdir. “Qarabağ” sözü Azərbaycan dilindəki “qara” və “bağ” komponentlərindən yaranmışdır. Türk dillərində “qara” yalnız rəng bildirən söz olmayıb, eyni zamanda “böyük”, “sıx”, “qalın”, “tünd” kimi mənə çalarlarına da malikdir. Bu mənada “Qarabağ” ifadəsi “böyük bağ”, “sıx və ya qalın bağ”, “səfalı bağ” mənəsi daşıya bilər. Tarixi mənbələrdə siyasi-coğrafi məkan kimi “Qarabağ” anlayışı bütöv şəkildə həm dağlıq, həm də düzənlik əraziləri özündə birləşdirən vahid bölgə kimi tanınıb. “Dağlıq Qarabağ” termini isə tarixən mövcud olmayıb; bu ifadə daha sonralar, xüsusilə Rusiya imperiyasının işğalı və müstəmləkə siyasəti dövründə separatçı məqsədlərlə Qarabağın yalnız bir hissəsinə verilmiş süni addır. Qarabağ ərazisindəki toponimlər müxtəlif tarixi dövrlərin, etnik qrupların və dil qatlarının izlərini özündə saxlayır. Tarixi-coğrafi adların etimoloji qatında türklüyün izləri görünür. Qarabağ onomastikasında türk tayfa adları ilə bağlı çox sayda toponim vardır: *Qarqarlı, Çərəkdar, Boyəhmədli, Qaradağlı, Laçın, Əskəran, Sarıcalı* və s. Bu adlar bölgənin türk etnosu ilə məskunlaşmasının tarixi sübutlarıdır. Bu adların etimologiyasını müəyyənləşdirmək həm regionun tarixini, həm də orada məskunlaşmış tayfa və xalqların dil xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından olduqca mühümdür. Toponimlərin təhlili göstərir ki, Qarabağ adlarının əksəriyyəti türk mənşəli leksik qatlara, müəyyən hissəsi isə alban, iran və dini-mədəni mənşəyə bağlıdır. Qarabağ toponimlərinin bir hissəsi məkanın təbiətini bildirən türk sözlərindən yaranmışdır: *Ağ, qara, daş, oba, dərə, bulaq, təpə, çay* və s. Məsələn: *Qaradağ, Daşaltı, Ağbulaq Sarıyataq, Çaylı, Təpədərə*. Bu, milli leksikanın toponim yaradıcılığında əsas baza funksiyası daşdığını göstərir. Türk mənşəli leksik qatlara həm qədim türk coğrafi terminləri, həm də etnonimlər daxildir:

Əskəran toponimi “Əski Aran”, yəni qədim və ulu Aran məkanını ifadə edir və mənşə etibarilə Aran tayfalarının adı ilə əlaqələndirilir.

Şuşa toponiminin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar onun Dondar türklərinin yaşadığı Şoşu adlı qədim şəhərlə bağlı olduğunu bildirirlər. Digər mənbələr bu adı ərazinin təmiz havası və suyu ilə əlaqələndirərək “şüşə” sözü ilə bağlayır. Başqa bir yanaşmaya görə isə Şuşa adı *şiş uca, yüksəklik* mənasında qədim türk kəlməsi ilə əlaqələndirilir. “*Bu möhtəşəm və əzəmətli qala-şəhəri yerli-köklü əhali-avtoxton türk tayfaları inşa etmiş və - orada yaşamışlar...*” (Məmm-

ədov, 2008, s. 151; Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: biblioqrafiya, 2016; Babayev, 2024). “A.A.Bakıxanov Şuşa haqqında vurğulayır ki, “Şuşa Azərbaycanın Təbriz kimi qədim şəhərlərindən biridir, ilk adı da Novruz olmuşdur” (Məmmədov, 2008, s. 149-150). Şuşa qalasının tarixi keçmişi daha uzaq dövrlərə gedib çıxır və onun daha dərinə hətərəfli tədqiq olunması, öyrənilməsi davam etdirilməlidir.

Xankəndi toponimi Qarabağ xanı Pənahəli xanın XVIII əsrdə öz xanı üçün tikdirdiyi yaşayış məskəni ilə bağlıdır və “xanın kəndi” anlamını verir.

Ağcabədi adı “ağca” böyük, iri və “badi” – məkan sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Zəngilan və Zəngəzur toponimləri türk mənşəli Sangi tayfasının adı ilə əlaqələndirilir.

Xocavənd “xocalar nəslinə məxsus yer” mənasında işlənir; 1925-ci ilədək *Xonaşin* adlanmış, bu ad isə “hun ölkəsi” anlamı xon – hun, şin – ölkə komponentlərindən ibarət olmuşdur.

Kəlbəcər toponimi qədim türk mənşəli “Kevliçer” sözündən formalaşmışdır: kevli – çayın yuxarı axarı, çər – qala, yəni “çay mənbəyindəki qala” mənasını verir.

Laçın adı XIII əsrin əvvəllərində Türkmənistandan köç etmiş Laçın tayfası ilə bağlıdır.

Füzuli rayonu ərazisində bərpa olunan kənd adları: Qaraxanbəyli, Qarakollu – *qara* sözü türk dillərində yön, qüvvət və qədim tayfa adını bildirir.

Qubadlı – *Qubad* türk monqol mənşəli şəxs adı (qədimdə “qüvvətli”). “Qüva (Quba) qüvvətli, bərəkətli yer mənasında, Al (lı) isə, ocaq müqəddəslik mənasındadır” (Qabıssanlı, 2013, s. 397).

Hadrut – bəzi tədqiqatlara görə *hatir/hatır* (sıldırım, dar keçid) türk sözündəndir.

Qaraxanbəyli, Kəngərli, Bayramlı kimi toponimlər etnonim izi daşıyan adlardır.

Ümumilikdə, bu adlara nəzər saldıqda görünür ki, toponimlər ərazilərin təbii xüsusiyyətlərini, həmin bölgədə yaşayan tayfa və xalqları, onların həyat tərzini və coğrafi şəraitini əks etdirir. Toponimlər xalqımızın tarixini və milli varlığını təsdiqləyən önəmli göstəricilərdir.

Alban mənşəli toponimlər. Qarabağ, Qafqaz Albaniyasının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bəzi adlar alban tayfalarının izlərini qoruyub saxlayır və toponimiya aləmində silinməz izlər qoymuşlar. “Qədim qarabağlılar yüzilliklər boyu Azərbaycan xalqının etnomənəvi sərvətinin yaradılmasında bilavasitə iştirak etmiş, maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, yüzlərlə, minlərlə türk mənşəli toponimləri onlar yaratmış, milli mədəniyyətimizi zənginləşdirmişlər. Avropada ən qədim - ilk ibtidai insan məskənləri Azıx və Tağlar buradadır. Dünyada tanınmış Quruçay mədəniyyəti (m.ö. 5-4 minillik) və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti (m.ö. 17-13-cü yüzilliklər) Qarabağdadır” (Məmmədov, 2008, s. 7).

Bərdəli məşhur alban tarixçisi Musa Kalankatuklu “Albaniya tarixi” əsərində qeyd edir ki, “Çar qəbilələr üzərinə hakim və canişinlər təyin edir və onun əmrilə Yafəs nəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onlara hakim təyin olunur” (Kalankatuklu, 2006, s. 19). Əsərdən məlum olur ki, albanların soy kökü əfsanəvi Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsə bağlıdır. Qafqaz albanlarının ilk hökmdarı kimi Aranın adı çəkilir. Aran və Dağlıq Qarabağ isə ən qədim zamanlardan etibarən Qafqaz Albaniyasının tərkibində vahid coğrafi-siyasi məkan kimi mövcud olmuşdur.

Tuğh (Tuğ) Hunar, Hunan, Varanda Xudavəng (alban kilsə kompleksi ilə bağlı dini-mədəni toponim) kimi toponimlər Qafqazdakı alban tayfa adları ilə bağlı hesab edilir.

İrandilli (fars–tat) qatına aid toponimlər. Qarabağda irandilli mənşəli toponimlər nisbətən azdır. Bu qat əsasən orta əsrlərdən qalan təsir nəticəsində formalaşmışdır.

Zəngilan “zəngi” etnonimi ilə əlaqələndirilir (farsca “*zəngi* – *qara dərilili*” demək olsa da, Azərbaycanda fərqli etnik qrupla bağlıdır).

Cəbrayıl – ərəb mənşəli dini şəxs adının yer adına çevrilməsidir. *Cəbrayıl* toponimi VIII əsrdə Sultan Əhmədin yaxın adamlarından olan Cəbrayıl atanın adı ilə əlaqəlidir; ərəb dilində “Cəbrayıl”, “Allahın qulu” deməkdir. Ş.Qabıssanlının fikrincə, Cəbrayıl toponiminin həqiqi forması Cəbbarayıldır. O qeyd edir ki, “1) Cəbbar – qüvvət, qüdrət, əzəmət; 2-ci mənə – Allah; 5-ci mənə asrtronomiyada: Orion bürcü (ulduz). 2) Cəbər(ut) – əzəmət, cəlal. Yəni, qüdrətli məkan, əzəmətli Allaha bağlı məkan, ulduzlara sitayiş olunan atəşpərəstlər məkanı kimi qeyd olunmalıdır” (Qabıssanlı, 2013, s. 393; Əhmədov, 1984; Əhmədov, 1991; Qurbanov, 1988; Məşədiyev, 1990).

Bərpa edilmiş adlar. 2020-ci il Vətən müharibəsində əldə olunan möhtəşəm Qələbə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, Qarabağda milli-mədəni mühitin yenidən canlanmasına təkan verdi. İşğaldan azad edilən torpaqlarda genişmiqyaslı bərpa və inkişaf layihələri ilə yanaşı, bölgənin tarixi-coğrafi kimliyinin əsas elementlərindən biri olan toponimika sahəsi də xüsusi diqqətə alındı. Uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən dəyişdirilən, təhrif olunan və məqsədli şəkildə erməniləşdirilən yer adlarının öz tarixi formasında bərpa edilməsi dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirildi. Yer adları bir xalqın yaddaş kitabıdır. Onların bərpası Qarabağın əsl kimliyinin dirçəlişi deməkdir. 2020–2024-cü illərdə Qarabağda toponimlərin bərpası Azərbaycanın milli yaddaşının, tarixi-coğrafi reallıqlarının və mədəni irsinin dirçəlməsi prosesinin mühüm istiqamətidir (Yusifov & Kərimov, 1987). Bu bərpa yalnız yer adlarının dəyişdirilməsi deyil, xalqın tarixi izlərinin, mədəni köklərinin, identikliyin və kimliyinin yenidən təsdiqi deməkdir. Qarabağ bölgəsində aparılan hər bir bərpa işi kimi, toponimiya sahəsində görülən işlər də tarixi ədalətin bərpasına, gələcək nəsillərə düzgün coğrafi və tarixi irs ötürülməsinə xidmət edir. *Suqovuşan, Ağdərə, Cəbrayıl, Zəngilan, Laçın* kimi yer adlarımız işğal zamanı dəyişdirilmiş *Madagiz, Mardaket, Jrakan, Kovsakan, Kasatag* adlandırılmış, 2020-ci ildən sonra isə tarixi adlarımız yenidən bərpa olunmuşdur.

Nəticə

Ümumilikdə, bu adlara nəzər saldıqda görünür ki, toponimlər ərazilərin təbii xüsusiyyətlərini, həmin bölgədə yaşayan tayfa və xalqları, onların həyat tərzini və coğrafi şəraitini əks etdirir. Toponimlər xalqımızın tarixini və milli varlığını təsdiqləyən önəmli göstəricilərdir. Tədqiqat göstərir ki, müharibədən sonra bərpa olunan Qarabağ toponimləri tarixi-etnoqrafik və lingvistik baxımdan çoxqatlı sistemə malikdir. Qarabağ toponimlərinin böyük qismi türk mənşəli olub qədim etnonimləri, coğrafi terminləri və kulturoloji semantikanı əks etdirir. Toponimlərin 70-75%-i türk mənşəlidir, bu da bölgənin etnik-mədəni tarixini təsdiqləyir. Alban toponimləri mühüm mədəni qat kimi öz izlərini qoruyur. İrandilli qat azlıq təşkil edir və əsasən orta əsr təsirlərinin nəticəsidir. Yeni dövr adlarının bərpası milli onomastik sistemin sabitliyini gücləndirir. Adların bərpası Qarabağda tarixi yaddaşın, milli kimliyin və identikliyin dirçəlməsi deməkdir. Bərpa prosesi elmi əsaslara söykəndiyi üçün Qarabağın onomastik xəritəsi öz orijinal tarixi formasını yenidən əldə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya.* (2016).
2. Babayev, N. (2024). *Qarabağ iqtisadi rayonunun qədim yurd yerləri və toponimlərinin izahlı lüğəti.* Art Point Reklam MMC.
3. Əhmədov, T. (1984). *El-obamızın adları.* Gənclik.
4. Əhmədov, T. (1991). *Azərbaycan toponimikasının əsasları.* Bakı Universiteti.
5. Kalankatuklu, M. (2006). *Albaniya tarixi. Alban salnaməsi. (Mxitar Qoş).* Avrasiya press.
6. Qabıssanlı, Ş. (2013). *Toponimlərin açılmayan sirləri.* Təknur.
7. Qurbanov, A. (1988). *Azərbaycan dilinin onomalogiyası.* Maarif.
8. Məmmədov, A. (2008). *Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri.* Mütərcim.
9. Məşədiyev, Q. (1990). *Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri.* Elm.
10. Yusifov, Y.B., Kərimov, S.K. (1987). *Toponimikanın əsasları.* Maarif.
11. Azerbaijan-News.az. (n.d.). Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda toponimlərin dəyişdirilməsi Ermənistanın dövlət siyasətidir.
<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qerbi-azerbaycanda-ve-qarabagda-toponimlerin-deyisdirilmesi-ermenistanin-dovlet-siyasetidir-16908140>
12. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. (n.d.). Tam mətn PDF.
<https://atamdergi.gov.tr/tam-metin-pdf/2/tur>

Daxil oldu: 01.08.2025

Qəbul edildi: 07.11.2025